

Сніжко І. А.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ПЛЕЙСТОЦЕНОВОЇ ФАУНИ НА ХАРКІВЩИНІ: АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Серед джерел, що дають можливість вивчати спосіб життя пізньопалеолітичного населення, є категорія пам'яток, які містять інформацію про природне оточення, об'єкти полювання давнього населення тощо, але до виникнення яких людина не мала безпосереднього відношення. Це фауністичні місцезнаходження плейстоценового часу.

На території Харківської області пам'ятки пізнього палеоліту відомі лише на невеликій ділянці вздовж течії Сіверського Дінця від м. Балаклея до с. Яремівка. Майже всі вони функціонально визначені як майстерні з обробки кременю, і лише на кількох зафіксовані дрібні фрагменти кісток. Для реконструкції природного оточення поселень та способу життя їхніх мешканців необхідне залучення інформації про фауністичні пам'ятки плейстоценового часу даного регіону. До того ж район середньої течії Сіверського Дінця цікавий тим, що в пізньопалеолітичний час тут перетиналися ареали розповсюдження тварин мамонтового та степового фауністичних комплексів.

Перелік фауністичних місцезнаходжень Харківської області наведено у відомій роботі І.Г.Підоплічка «Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР» (1956). Доцільно нагадати, які з них віднесено до плейстоценових пам'яток. Біля с. Білий Колодязь Вовчанського району знайдено зуб мамонта *Elephas primigenius*. На лівому березі р.Чепель, поблизу с. Гусарівка Балаклійського району, в алювіальних відкладах знайдено зуб бика *Bos sp.* плейстоценового віку. В м.Ізюм на вул.Пушкінській, 41 знайдено зуби мамонта *Elephas primigenius*; у 1951 р. в околицях цього міста, у проваллі, на глибині 5 м в суглинку знайдено кістки черепа (в тому числі бивні) мамонта *Elephas primigenius*. У яру біля с.Крамарівка Ізюмського району знайдено зуб мамонта *Elephas primigenius*. Біля с.Петрівське Балаклійського району на стоянці разом з мікролітами М.В.Сібільов знайшов зуб молодого мамонта *Elephas primigenius*. На території

Snizhko I. A.

THE SITE OF THE PLEISTOCENIOUS FAUNA IN THE KHARKIV REGION: ARCHAEOLOGICAL ASPECT

м.Харків у 1938 р. в урочищі Глибокий Яр, у кар'єрі, на глибині 5-7 м знайдено кістки мамонта *Elephas primigenius*, які залягали у вторинному уложенні в балковому алювії. Також в 1938 р на території Харківського зоологічного саду знайдено уламок плечової кістки, суглобової кістки, хребці (в тому числі чотири хвостових), тазову кістку і уламки бивня мамонта *Elephas primigenius*. Залягали кістки на глибині 1-2 м. Невеликі розкопки на місці знаходження решток мамонта провели працівники Харківського краєзнавчого музею. Біля с. Щурівка Балаклійського району знайдено плечову кістку молодого носорога *Rhinoceros antiquitatis* палеолітичного типу з погризами. В 1938 р. біля с. Яремівка Ізюмського району на глибині 3,5 м у лесоподібному суглинку знайдено рештки первісного зубра *Bison priscus*. Частина з цих кісток зберігається у фондах відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР (Підоплічко 1956, с.133-135).

Краєзнавець і відомий дослідник старожитностей Харківщини та Донеччини М.В.Сібільов наводить наступні дані про фауністичні місцезнаходження. Біля с.Синичине Ізюмського району у верхів'ях яру Киянського він знайшов зуб мамонта (Сибилев І.А/а.ф.№13, с.82-83), а навесні 1941 р. провів у цьому місці невеликі розкопки, що дали кілька крем'яних відщепів (Сибилев І.А/ а.ф.№16, с.4-5). Дослідник повідомляє також про наявність кісток викопних тварин у шахті з видобування вохри в с.Суха Кам'янка та випадки знахідки зубів і кісток мамонта в околицях цього села (Сибилев І.А/ а.ф.№15, с.8-10). Від нього ж дізнаємося, що у 1920 р. біля с.Щурівка Балаклійського району, зі стінки яру поблизу слободи Ольховий Ріг під час видобування глини були знайдені нижня щелепа, фрагмент бивня, хребець та фрагмент фаланги мамонта. У 1923 р. експедиція проф. О.С.Федоровського знайшла тут кілька крем'яних відщепів та пластин (Сибилев 1926, с.26).

В «Справочнику по археологии Украины. Харьковская область» (1977) наведено перелік пам'яток, на яких були зафіксовані фауністичні рештки. Біля с. Нижній Салтів Вовчанського району знайдено кістки мамонта. Біля селища Печеніги Печенізького району знайдено кістки викопних тварин. Обидва місцезнаходження О.С. Федоровський пов'язував з відкладами палеолітичного часу (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с.69, 136). І.Ф. Левицький провів дослідження місцезнаходжень кісток викопних тварин біля с. Андріївка Балаклійського району та м. Богодухів (там само, с.37, 51].

На двох останніх об'єктах варто зупинитись детальніше.

Місцезнаходження біля м. Богодухів згадується в деяких публікаціях оглядового характеру як палеолітична пам'ятка, хоча жодних свідчень про участь людини у її формуванні немає. Першоджерелом є публікація автора досліджень І.Ф. Левицького, в якій йдеться про розкопки у 1935-36 рр. на околиці м. Богодухів, біля цегельного заводу фауністичної пам'ятки. У кар'єрі на глибині 5 м в шарі щільного жовтуватобурого суглинку було виявлено кістки мамонта, носорога, бика та дрібних тварин. Фауністичні рештки знаходились у вимивині завширшки 22 м, простеженої в довжину на 70 м. Показово, що пам'ятка розташована в балці, яка гирлом виходить у заплаву р. Мерла, з правого боку. Автор досліджень чітко й вичерпно описав геологічні умови залягання кісток, зазначивши: «Крем'яних або кістяних знарядь знайдено не було» (Левицький, 1949). Отже, йдеться про фауністичну пам'ятку плейстоценового часу, що виникла внаслідок перевідкладення кісток загиблих тварин річковою течією. Факти, що вказували б на участь людини у формуванні цих відкладів, відсутні.

Місцезнаходження викопних кісток біля с. Андріївка було досліджено І.Ф. Левицьким, та опублікувати результати автор не встиг, хоча ці свідчення доповнюють інформацію про фауністичні пам'ятки плейстоценового часу на Харківщині, тому варті уваги.

2 серпня 1948 р. мешканець с. Андріївка М. І. Бовт привіз до Харківського історичного музею кістки, що були викопані ним під час риття ями для погребя. Обстежити місце знахідки були відряджені І.Ф. Левицький, що на той час був науковим співробітником Інституту археології, та науковий співробітник музею П.Є. Піхур. Роботи тривали 4-10 серпня 1948 р., їх результати були викладені І.Ф. Левицьким у повідомленні, що в

друкованому варіанті зберігається в фондах Наукового архіву Інституту археології (Левицький 1948). У відділі археології Харківського історичного музею зберігається лист міліметрівки з оригіналами креслень. На підставі цих двох документів є можливість узагальнити і опублікувати результати досліджень.

За повідомленням І.Ф. Левицького, місце, де були знайдені кісткові рештки, розташоване на відстані 600 м на південь від залізничної станції Шебелинка, на північно-східній околиці с. Андріївка. Садиба М.І. Бовт виходить до невеликої улоговини, яку добре видно в рельєфі низького лівого берега р. Сіверський Донець. Улоговина проходить розширеною частиною тераси, що відкривається до широкої замкненої низини, яка розділяє високий та низький рівні першої надзапавної тераси. Верхня частина завширшки 1200-1300 м, заввишки 7-8 м, нижня має висоту 4-5 м. Улоговина в низькій звуженій частині мала ширину 60-65 м, глибину 0,8 м. Її лівий схил, на якому розташована садиба М.І. Бовт, повільно переходить на рівень першої надзапавної тераси.

Яму для погребя було викопано поруч із будинком, з північно-західного боку. Її розміри 2,1 x 1,6 м, глибина 2,35 м. Після вилучення кісток в західному куті ями залишилось заглиблення у вигляді підбою, що знижувався порівняно з центром ями на 0,25-0,3 м.

Згідно з повідомленням М.І. Бовт, знахідки розміщувалися в заглибині у наведеному нижче порядку. На захід від центру ями лежала стегнова кістка. Її верхній кінець знаходився на рівні 2,3 м, нижній навскіс спускався до глибини 2,5 м. Ближче до північно-західної стінки ями, безпосередньо під стегною кісткою знаходились ребра, орієнтовані з північного сходу на південний захід та з південного сходу на північний захід. У їх розміщенні спостерігалася певна симетричність: ребра лежали по 2-3 разом, майже паралельно одне одному. Ребра, що були орієнтовані з південного сходу на північний захід, дистальними кінцями виходили за межі ями. Після їх вилучення було знайдено нижню щелепу. Щоб розкрити її повністю довелося збільшувати підбій. Її гілки проходили вздовж стінок ями, підборіддя звернуто на північний захід. При подовженні підбою з південно-західної сторони щелепи знайдені кістки правого передпліччя та ліві велика і мала гомілкові. Кістки знаходилися в анатомічному порядку з незначним відхиленням від вісі стегна на північ. Відстань між дистальним

кінцем стегнової та проксимальною суглобовою частиною гомілкових кісток становила 20-25 см. Трохи вище та західніше гомілкових кісток знаходилася ліва лопатка мамонта, що лежала внутрішньою стороною догори (рис.1, 2).

Ребра, як і інші кістки, мали неоднаковий ступінь збереженості. Серед них відмічено 5 правих і 4 лівих, із різних частин грудної клітини. Два правих передніх ребра мали сліди давніх зламів, від одного ребра зберігся верхній кінець, інше було зламане на нижньому кінці.

1. Чорнозем	0,6 м
2. Сіро-жовтуватий шар підгрунтя (перехідний шар)	0,25 м
3. Лесоподібний суглинок палево-жовтого кольору з поодинокими кротовинами	0,65 м
4. Світлий бурувато-жовтий суглинок з ледь помітною шаруватістю	0,95 м
5. Пісок з прошарками намитого суглинку та лесоподібного супіску	0,5-0,8 м
6. Дрібний пісок з незначним вмістом глинистого домішку (алювій)	0,2 м
7. Буруватий суглинок	

У розрізі ями та розкопу чітко вимальовується схил улоговини, що знижується сходами під кутом 15-20°. В шарі піску (5) помітні контури вимивини, що розширюється за схилом (рис.3). У плані та розрізах (рис.4) були простежені послідовні нашарування, що перекривали схил улоговини та вимивину і відповідали часу її утворення. Нижня частина вимивини замита піском та лесоподібним супіском, верхня та середня заповнені суглинком, що перекриває шар 5. У західній частині вимивини знаходилося невелике заглиблення, утворене стоком води. Його довжина 1,9 м, ширина 1,3 м. Саме в цьому заглибленні були знайдені кісткові рештки. У межах частини заглиблення, що збереглась, на північ та захід від нього, в напрямку вимивини під час розчистки були зафіксовані дрібні фрагменти кісток, що залягали на різних рівнях. Про їх відкладення у різний час свідчать прошарки піску, що розділяють товщу заповнення вимивини.

До початкового періоду заповнення вимивини відноситься суглобова кістка мамонта, що лежала на дні заглиблення, у лінзоподібному прошарку кварцового піску (2,7-2,75 м). Найбільша кількість кісткових решток залягала в середній частині заповнення (2,4-2,52 м). Кістки передпліччя та гомілка мамонта знаходились над пониженою центральною частиною заглиблення і були відділені від дна стерильним прошарком у

Серед лівих ребер не було жодного цілого. Під час вилучення залишків ребер було знайдено ще кілька уламків ребер, а також фрагмент під'язикової кістки та два фрагменти трубчастих кісток дрібних тварин.

Для визначення умов залягання кісток та встановлення можливого напрямку їх розповсюдження, західніше, впритул до ями, було закладено невеликий розкоп 3 x 2,5 м.

Будова тераси характеризується в межах розкопу наступним розрізом:

0,6 м
0,25 м
0,65 м
0,95 м
0,5-0,8 м
0,2 м

22-25 см завтовшки. На цьому ж рівні знаходилась нижня щелепа та проксимальний кінець стегнової кістки мамонта.

У верхній частині заповнення, на глибині 2,36-2,42 м, переважали фрагменти кісток черепа. Лопатка мамонта за своїм положенням відповідала найвищому горизонту заповнення, що перекривав західну та східну частини вимивини (2,27-2,28 м). На рівні цього горизонту навколо заглиблення знайдені дрібні скалки кісток мамонта та гризунів, а також проксимальний кінець розколотої трубчастої кістки бика.

З найпізнішими відкладами схилу улоговини пов'язані знахідки ребер мамонта в нижній частині делювіального суглинку шару 4 (2,15 м та 1,95 м). Розташування останніх відповідає загальному напрямку, в якому відбувалося розмивання та перевідкладення кісткових решток, що спочатку знаходилися на підвищеній частині тераси, біля схилу улоговини.

Виходячи з розміщення та характеру кісткового матеріалу можна вважати, що знайдене в ямі скупчення має зв'язок з більш значним комплексом залишків культурного шару.

Культурний шар, з якого були вимиті кісткові рештки, за складом фауни та стратиграфією, відповідає часу верхнього палеоліту.

Загальна кількість знахідок – 71.

м.Харків, 12.09.1948 р.

Наведений вище текст є перекладом з російської повідомлення І.Ф.Левицького про проведені дослідження, з нашими посиланнями на ілюстрації, скопійовані з оригінального креслення.

Отже, місцезнаходження біля с. Андріївка розташоване на лівому низькому березі р. Сіверський Донець. Скоріш за все, кістки загиблої тварини чи тварин були перевідкладені річковою течією. Свідчень про знаходження артефактів або певну відсортованість кісткового матеріалу немає. Зараз ця територія знаходиться

під суцільною забудовою (рис. 9), відомості про ще якісь палеонтологічні чи археологічні знахідки відсутні.

Таким чином, зазначене місцезнаходження плейстоценової фауни є важливим джерелом, що дає можливість висвітлити широке коло питань стосовно природного оточення та способу життя давнього населення. Водночас не можна ототожнювати місця знахідок плейстоценової фауни з археологічними об'єктами палеолітичного часу через різну природу їх виникнення.

ЛІТЕРАТУРА

Левицький І. Ф. Археологические исследования в Харьковской области в 1948 г. – Науковий архів Інституту археології НАН України – И.А/ 1948/17. Ф. Експ. №828.

Левицький І. Ф. Сліди палеоліту коло Богодухова. І. Ф. Левицький // Палеоліт і неоліт України. – Том І. – Вип. V. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – С.289-295.

Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – Вип. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 236 с.

Сибилев Н. В. Древности Изюмщины. – Вып.2. – Изюм, 1926. – 26 с.

Сибилев Н. В. Дневник 1938-1939 гг. – НА ІА НАНУ – И.А/ а.ф. №13.

Сибилев Н. В. Разведки 1940 г. Дневник. – НА ІА НАНУ – И.А/ а.ф.№15.

Сибилев Н. В. Экскурсии 1941 г. Дневник. – НА ІА НАНУ – И.А/ а.ф.№16.

Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К.: Наукова думка, 1977 – 155 с.

Snizhko I. A.

The site of the pleistocenious fauna in the Kharkiv region: archaeological aspect

The article deals with the sites of the pleistocenious fauna situated in the Kharkiv region. Special attention is given to the sites studied by Levytsky I. F. near the Bohoduhiv town in 1935-36 and the Andriyivka village in 1948. The information concerning the latter is published in full for the first time.